

Kudrna, Jaroslav

Politická historiografie a pozitivismus v současné italské buržoazní historiografii

In: Kudrna, Jaroslav. *Ke kritice pozitivismu v současné buržoazní německé, francouzské a italské historiografii 19. a 20. století*. Vyd. 1. V Brně: Universita J.E. Purkyně, 1983, pp. 54-77

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121951>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

III. POLITICKÁ HISTORIOGRAFIE A POZITIVISMUS V SOUČASNÉ ITALSKÉ BURŽOAZNÍ HISTORIOGRAFII

Ve srovnání s buržoazní historiografií jiných zemí udržovala se v italské historiografii od sedmdesátých let minulého století až do doby skutečně nedávné jistá kontinuita metodologických hledisek, která byla pouze částečně modifikována v období fašismu a po druhé světové válce. Teprve v posledních pěti letech jsme svědky toho, že se počíná hlouběji diskutovat o metodách, které dosud považovali italští historikové jaksi za samozřejmé.

To je základní rozdíl proti období šedesátých let, kdy si italští buržoazní historici byli jaksi jisti sami sebou a jednoznačně prezentovali specifikum italské historiografie jako pozitivum. Tehdy zdůrazňovali, že italské dějepisectví nebylo nikdy jednoznačně dějepisectvím politickým, jak tomu bylo např. v německé novorankovscky orientované historiografii, že se zdaleka nestavělo negativně k sociologickým metodám a navíc mnohé čerpalo — ať již prostřednictvím marxismu devadesátých let tak prostřednictvím marxismu Gramsciho — i z marxistických podnětů. Navíc pak netrpělo ani proslulou afilozofičností, neboť viceméně podléhalo filozofickým koncepcím, které právě historiografii od devadesátých let zprostředkoval B. Croce. Teprve v posledních letech dochází k obratu a v široké diskusi, která pronikla až do denního tisku, se počíná spatřovat v této specifičnosti i jakási omezenost. Tato reakce proti tradičnímu italskému pohledu na dějiny vychází především z řad historiků mladší generace, kteří — jako např. neapolský historik Mario del Treppo — italské historiografii vytýkají, že překračuje meze vědeckosti a vědeckost obětují politickým přesvědčením jednotlivých autorů.¹ Treppo vidí východisko ze současné krize v tom, že se plně využije metod, jež byly rozpracovány ve francouzské škole Annales a tím se najde zbraň proti proslulému „aktualismu“ italské historiografie, historiografie, která v očích del Treppa byla přece jen historiografií politickou, historiografií, která

¹ M. del Treppo, *Storiografia francese di ieri e di oggi*, *Espresso* 21, VIII, 1977, s. 31 n.

ignorovala metody jiných společenských věd a především se stavěla proti využití sociologických metod. Tyto názory, pronesené i s jistým nádechem senzacechtivosti, nejsou ovšem jednoznačně přijímány především staršími historiky nebo historiky střední generace, kteří prakticky opakují proti škole Annales námitky, které byly italskou buržoazní historiografií vznášeny proti této škole již dříve. Tak např. Giuseppe Galasso obviňuje i nyní školu Annales z jednostrannosti, lokální uzavřenosti, proti vlivům jiných historiografií (např. historiografie anglosaské). Na rozdíl od historiků školy Annales, kteří pracují především se širšími časovými úseky (*longue durée*), je podle Galassa italská historiografie mnohem více prodchnuta prvky dialektiky a dovede např. sloučit obecné s jednotlivým. Typicky idealisticky pak Galasso prohlašuje, že italská historiografie je historiografií „vůle a odpovědnosti“, tedy jakousi rozšířenou politickou historiografií, která se prostřednictvím *croceanismu* a marxismu dokázala distancovat od sociologických metod. Galasso dokonce vytýká historikům školy Annales i to, že znají marxismus pouze okrajově a jednostranně, že např. pojem třídy používají jen v psychologickém slova smyslu, že odtrhují historii nejen od literární vědy, nýbrž i od filozofie a historie podřídili psychologii a sociologii.²

Je nepochybné, že ze středu těchto dvou tendencí současné buržoazní historiografie je možno vytěžit poznatky i pro marxistickou kritiku těchto směrů. Tak Galasso má nepochybně pravdu, ukazuje-li jednostrannost školy Annales ve vztahu k marxismu — skutečně s výjimkou historiků, kteří se hlásí k marxismu (jako např. P. Vilar), je dodnes marxismus v této škole znám jednostranně a neúplně a řada pojmů školy Annales je přímo zaměřena proti marxistickému pojetí dějin (např. samotný pojem „*longue durée*“ může být vysloveně použit proti pojetí revoluční změny, stejně jako pojmy související se sociální stratifikací jsou v rozporu s marxistickou teorií tříd. Ovšem na druhé straně nelze nevidět, že sám Galasso vytrhává z marxismu pouze některé momenty a přímo klasicky je staví do služeb buržoazní a k tomu ještě tradiční historiografie.

Diskuse o metodologických otázkách se rozvinula i v řadě odborných italských historických časopisů, především oněch časopisů, které se nechtějí uzavřít novým metodologickým podnětům, anebo které se vysloveně hlásí k tzv. novému pojetí dějin. Máme na mysli především časopis *Nuova rivista storica*, v němž se někdy chtěla vidět obdoba francouzské *Revue de synthèse historique* a časopis *Quaderni storici*, které v mnohém imitují školu Annales. Nebylo jistě náhodné, že právě do *Nuova rivista storica* byla počátkem sedmdesátých let zahrnuta rubrika *Storia, psicologia e scienze*, v níž mají být řešeny nové metodologické problémy. Příznačně se v úvodním slovu k této rubrice zdůrazňuje, že v současné době

² M. del Treppo, Furio Diaz, Carlo Russo, *La storiografie francese di ieri e d'oggi*, Napoli 1977. M. del Treppo, *Storiografia francese di ieri e di oggi*, *Espresso*, s. 32.

je nutno skoncovat s tradičním podřízením historie jednomu jejímu odvětví, tj. politické a hlavně pak filozoficky orientované historiografii; historici dnes mají usilovat o koordinaci jednotlivých společenských věd a o orientaci jejich cílů a metod. Přitom má připadnout rozhodující úloha, především sociologii, psychoanalýze a psychologii.

Podobně jako tomu bylo ve škole Annales v období padesátých let, setkáváme se i zde s problematikou otázek vzájemného vztahu historie a sociologie. Přitom řeší Giovanni Busino⁵ problematiku tohoto vztahu podobně jako francouzský sociolog Gurvitch. Sociologie a historie se podle něho neliší ani tak v konečném cíli, nýbrž i v samotném přístupu k vlastní historickospolečenské realitě. Historik totiž nutně pracuje s kategorií času, kdežto sociologie zpracovává nová data ve vztahu k různým datům projevů sociálního života. To vede pak Busina k závěru, že sociologie může poskytnout historikům nejen nové metody, nýbrž i nová témata.⁶

Eklekticismem této tendence se konečně ani Busino netají — v podstatě mu jde o jakousi syntézu Maxe Webera s pojetím teorie K. Poppera, která má sloužit jako prostředek k celkovému zmocnění se světa. Max Weber je pak charakterizován jako největší sociolog všech dob.⁷

V nově pojaté teorii se navíc hledá prostředek proti přemíře individualizujících metod. Právě takto pojatá teorie má umožnit vlastní srovnání historických jevů, které individualizující historiografie nepřipouštěla. Skoro ve smyslu školy Annales pak Busino tvrdí, že sociologii v současnosti připadá úloha, kterou si ůřive osobovala filozofie. To je podle něho rozdíl proti období, kdy se v Itálii používalo sociologie nanejvýš jako prostředku k oslabení německého historismu; jde o zjištění, které se fakticky vztahuje na úlohu Nuova rivista storica z období mezi dvěma světovými válkami. Ovšem na druhé straně je zřejmé, že Busino nakonec vidí příznačně vzor pro sociologii v Paretovi a Fustel de Coulanges (kteří konečkonců neměli prakticky se sociologií nic společného). Samotné pole sociologie, úlohy, kterou může hrát pro historii, se tak neobyčejně zužuje. Sociologie může historikovi pomoci při stanovení sociálních skupin, při aplikaci metody dotazníků a konečně při studiu kolektivní mentality. Ale navíc Busino varuje před tím, aby se nosnost těchto metod nepřecenila; v takovém případě by mohly tyto metody vést k likvidaci samotné historie.⁸

Z hlediska přehodnocení dosavadních metod v historii jsou pak neobyčejně poučná i jednání, která proběhla na sjezdu italských historiků

³ Cinquant'anni di Nuova rivista storica, Nuova rivista storica 1967, s. 1–14.

⁴ Nuova rivista storica 1975, s. 405.

⁵ G. Busino, Storia e sociologia, Nuova rivista storica 1972, s. 165–178.

⁶ Tamtéž, s. 187.

⁷ Tamtéž, s. 187–189.

⁸ Srovnej též G. Busino, De quelques rapports de l'histoire et sociologie, Nuova ri-

v r. 1972. Na rozdíl od kongresu z roku 1967, který se vcelku pohyboval, ještě v tradiční problematice a metodologii, soustřeďoval se tento sjezd historiků příznačně na otázku nových metod v historii. Přitom bylo ovšem pro sjezd charakteristické, že zde nešlo ani tak o prosazení nových metod, nýbrž spíše o nalezení obranných prostředků proti těmto metodám. Typické v tomto směru jsou např. argumenty profesora neapolské univerzity Tessitoriho.⁹ Tessitore vyšel sice z téze školy Annales, že vlastním předmětem historie je člověk, ale vzápětí modifikoval tuto myšlenku ve smyslu politické, tj. tradiční buržoazní italské historiografie doplněné určitým pojetím německé novorankovské historiografie typu Gerharda Rittera. Tak k podstatným kvalitám člověka podle něho náleží být politickou bytostí a právě z toho důvodu je nutno dát přednost politické historiografii.

Přitom jde u Tessitoriho o historiografii, která je podbarvena existencialisticky. C existencialistickým smyslu řeší Tessitore i otázku svobody a autority. Navíc se pak Tessitore snaží pole historie rozšířit i tím, že do ní zahrnuje i historii politických ideologií.¹⁰ V podstatě tedy Tessitore nečiní nic jiného než že oživuje starou historii idejí — a nebylo jisté náhodné, že sám je autorem monografie o Fridrichu Meineckem. Nakonec se u něho stírá rozdíl mezi vlastní historií a historií idejí.

Je tedy zřejmé, že Tessitore přes některé ústupky, které činí škole Annales, zůstává stát na poli politické historiografie. Rozdíl je ovšem v tom, že Tessitore chápe oblast politické historiografie — pod politikou rozumí v podstatě i tzv. „politicitu“, tj. organizovanou racionální činnost člověka.

Nepochybně i ze školy Annales pochází v italské historiografii podnět doplnit historii antropologií. Tak P. Rossi přiznává otevřeně, že se v Itálii zpozdila spolupráce mezi antropology a historiky, a to hlavně proto, že se v antropologii spatřovala hlavně disciplína, která studuje převážně primitivní společnosti, jež jsou ovládány neměnnými zákonitostmi. Dnes se má naopak pole antropologie rozšířit a historik má mít na jejím základě možnost využít jiných pramenů než pramenů tradičních. Jako pozitivní příklad využití antropologických metod se uvádějí studie o předkolumbovských civilizacích v Americe.

Jinak ovšem bylo pro jednání sjezdu italských historiků v Salermu příznačné, že se na něm varovalo před přeceněním antropologických a sociologických metod a poukazovalo se na negativní příklad Ameriky, kde právě tyto disciplíny zatlačily do pozadí zájem o vlastní dějiny.

vista storica 1985, s. 174 n. a od téhož autora, V. Pareto fra la storiografia e la critica in Ricerche storiche ed economiche di Corrado Barbagallo a cura di L. Rosa, III, Napoli, 1971, s. 255–336.

⁹ Il congresso nazionale di scienze storiche, Nuova rivista storica 1973, s. 189–211.

¹⁰ Tamtéž, s. 180. Srovnej též F. Tessitore, Storicismo e pensiero politico, Milano 1974 a Storiografia, filosofia e pensiero politico, Il pensiero politico 1972, s. 221–240.

I pro tento kongres bylo příznačné, že i zde byl okruh působení sociologie značně omezen — v podstatě se italští historikové na tomto sjezdu dovolávali těch sociologů, kteří se tak či onak otázkami historie zabývali. Znovu se zde jako vzory sociologických metod objevují jména Max Weber, Pareta a Fustel de Coulanges. Proti přeměře sociologizace historie se namítá, že by jejím důsledkem byla desidelogizace vlastní historie,¹² a že by se maximálně dospělo k určitým dílčím poznatkům, které by ovšem bylo nutno historickou metodou zesystemizovat.

Obecně můžeme konstatovat, že se vliv nových metod v italské buržoazní historiografii projevil především v rozšíření základny vlastní politické historiografie. Pouze někteří historici jsou ochotni učinit těmto metodám větší ústupky. Tak např. v článku, který uveřejnil v *Nuova rivista storica*, rozumí Paolo Brezzi pod historickou metodou metodu, která studuje společnost ve vztahu k času a prostoru. Historie se tak objevuje jako věda o společnosti, která je v pohybu; historie je jakousi temporalitou sociálního.¹³

V bližším upřesnění vypadá toto Brezziho pojetí takto: Historik musí prozkoumat podmínky samotného života, musí analyzovat možnosti a zábrany jednotlivých sociálních skupin, musí poznat, proč se jednotlivé skupiny odhodlaly k určitému stylu jednání, musí poznat i podhoubí, z něhož vyvstaly jednotlivé akty. Tak má být překonána starší faktografická historie a má být umožněno, aby se historie spojila s antropologií. Jako prostředek tohoto spojení antropologie s historií má pak sloužit dílo amerického antropologa Kröbela. Antropologie v tomto pojetí slouží jako spojující článek jednotlivých historických disciplín a historie sama se stává jakousi kulturní historií. Na rozdíl od starší historiografie, která zůstávala stát na povrchu, soustřeďuje se antropologie na substantiální jádro vlastního historického procesu.¹⁴

Je zřejmé, že právě antropologizaci historie se Brezzi brání její sociologizaci a koneckonců právě takto pojatá antropologie má dotvrdit výsadní postavení historie.

Není přitom bez zajímavosti, že se Brezzi v této souvislosti dovolává i Lévi-Strausse, a to proto, že zdůrazňuje historický moment v antropologii. Obě disciplíny spojuje, že studují společnosti, které jsou odlišné od společnosti, v níž žijeme. Rozdíl mezi oběma je ovšem v tom, že historie studuje jednotlivé kultury v časovém sledu, kdežto antropologie se spíše soustřeďuje na časově-prostorové souvislosti.

Snaha po antropologizaci historiografie má pak ještě jeden podtext.

¹¹ Il congresso nazionale di scienze storiche, s. 190.

¹² Tamtéž, s. 201–202.

¹³ P. Brezzi, *La storia come scienza umana*, *Aggiornamenti metodologici*, *Nuova rivista storica* 1971, s. 1 n.

¹⁴ Tamtéž, s. 4–6.

¹⁵ Tamtéž, s. 6–13.

Jeví se i jako reakce na revoluční změny, které probíhají v současné době, na boj proti kolonialismu — tedy jako důsledek procesu, který se v buržoazní historiografii označuje jako proces dekolonizace. Brezzi tak uznává, že bude nutno překonat myšlenku evropocentrismu, která představuje jakýsi odkaz Hegelova pojetí dějin. A ne náhodně se mluví o Hegelovi jako o někom, kdo obětoval jiné civilizace ve prospěch Evropy. V evropocentrické koncepci se vycházelo z představ, že primitivní formy života představují pouze přežitky minulých epoch. To je ovšem v pojetí Brezziho, který se dovolává Lévi-Strausse, zjednodušující hledisko. Podle něho je nutno vyjít z plurality jednotlivých civilizací. Klasifikace těchto civilizací pak musí probíhat podle určitého časového kritéria. Některé civilizace dospěly k cíli dříve než ty, které ustrnuly na určitých vývojových etapách. Avšak i tyto civilizace jsou bohaté talenty, postrádají však možnosti samy sebe realizovat. Z těchto dílčích správných postřehů vyvozuje však Brezzi závěry, které jsou přímo zaměřeny proti koncepci pokroku v materialistickém pojetí dějin. Úkolem historika je podle Brezziho vytýčit možnosti a pak zkoumat, jak se tyto možnosti realizovaly, přičemž se má vycházet ze struktur, jež se samy člení do různých časových rovin.

Brezzi se tedy z italských historiků nejvíce přiblížil současné metodologii školy Annales. O tom koneckonců svědčí i důraz, který klade na historii mentalit a dokonce mluví i o možnosti historie mas. Spolu s historií školy Annales propadá ovšem Brezzi typickému historickému relativismu, např. tam, kde tvrdí, že některých pojmů, jež vznikly na půdě evropského historického vývoje, není možno použít v jiných oblastech. Proto po vzoru Dupronta navrhuje, aby se pojem civilizace nahradil pojmem akulturace. S pojmem civilizace pak má být vymýcěn i pojem pokroku a nahrazen „porozuměním druhého“. Jde tedy v Brezziho koncepci o novou formu iracionalismu. Brezzi otevřeně hlásá, že s pojmem pokroku padá idea rozumu. Důsledkem toho má být osvobození dějin od racionálních zákonů, neboť prý žijeme v epoše, již nepřisluší budoucnost.

Metodologicky z Brezziho koncepce vyplývá jednak negativní vztah ke starší faktografické historiografii, jednak požadavek na rozšíření pramenů základny — pro historii je nutno především využít i pramenů materiální kultury — a konečně samotné pojetí kulturních dějin, které zahrnuje např. i vynálezy paleolitického období, systému hospodaření stejně jako mýty.

V dějinách tedy musí jít o širší pojetí než na jaké jsme byli zvyklí dosud a ne náhodně se přitom Brezzi odvolává na Vica, ovšem na Vica viděného jinýma očima než u jeho interpreta B. Croceho.¹⁶

Dalším důsledkem tohoto pojetí dějin pak i je, že se politické dějiny přímo spojují s faktografickou historií a politika sama se bezprostředně

¹⁶ Tamtéž, s. 14.

spojí s ekonomickou základnou. Brezzi se přitom dovolává francouzského marxistického filozofa Althussera, podle něhož ekonomická struktura má obsahovat i právní a ideologické prvky.

Je zřejmé, že Brezziho koncepce čerpá z různých spolu nesouměřitelných zdrojů — v neposlední řadě se dovolává existencialistické filozofie Paula Ricoeura a dokonce náboženské koncepce A. Marroua; za cíl historikovy práce se považuje nalezení autentického člověka a obnovení vlastních hodnot osobnosti. Nakonec se tak i požadavek interdisciplinarity redukuje na subjektivní zření.¹⁷

Za jakousi paralelu k časopisu *Annales* se dnes v Itálii považuje časopis *Quaderni storici*.¹⁸ Přitom se ovšem sami historici, sdružení kolem tohoto časopisu v podstatě hlásí ke starší tradici italské buržoazní historiografie — tj. k tradici W. Maturiho, F. Chaboda, D. Cantimoriho. To jasně vyplývá z úvodní stati reorganizovaného časopisu, jejímž autorem je Pasquale Villani. Ve vztahu ke škole *Annales* jde ovšem Villani dále než např. Cantimori, který zaujal negativní postoj k práci Braudelově; oceňuje kladně komplexitu a organicitu jeho pojetí, vytýká mu, — do dejme ovšem oprávněně — že se při studiu ekonomických souvislostí soustředil příliš na dopravu, a ponechává stranou jiné sociální poměry. Villani oceňuje z tohoto hlediska starší italskou ekonomickou historiografii, která neeliminovala politické momenty, dosáhla celstvějšího pohledu na ekonomické dějiny a dovedla pak podřídít jednotlivé ekonomické výzkumy historické totalitě, zatímco Braudel přiřkl politické historii úlohu v pravém slova smyslu podřadnou. Villani je pak kriticky zaměřen i proti celé koncepci „*longue durée*“ — na místo dlouhých ekonomických trendů je především zapotřebí studovat vlastní ekonomickou politiku.²⁰

Z Villaniho stati i jinak vyplývá, že autor zdůrazňuje vlastní samostatné postavení historie, a odmítá podřídít historii sociologii. I u jiných historiků, sdružených kolem *Quaderni storici*, se setkáváme s kritikou přemíry statistických metod a ekonomizací historie. Tak činí např. recenzent spisu historika školy *Annales* P. Vilara, který byl do italštiny přeložen pod názvem *Sviluppo economico e analisi storica*. Připouští sice, že sociologická metoda a metoda politické ekonomie má pro historickou vědu značný význam, ale zdůrazňuje, že při využití těchto metod nemohou být ignorovány vlastní historické problémy. Navíc by pak nebylo správné chtít využít těchto metod pro všechny etapy historického vývoje.²¹

Rada metodologických otázek, spjatých koneckonců i s recepcí metod

¹⁷ Tamtéž, s. 16 n.

¹⁸ P. Villani, *Storia economica e histoire événementielle*, *Quaderni storici* 1970, s. 16 n.

¹⁹ Tamtéž

²⁰ Tamtéž, s. 4 n.

²¹ R. Fanaci, Pierre Vilar, *Sviluppo economico e analisi storica*, *Quaderni storici* 1971, s. 13–28.

školy Annales, vyvstala při rozpracování nejnovějších šestisvazkových dějin Itálie (*Storia d'Italia*). Na díle, jež má víceméně reflektovat i příčiny soustředil příliš na dopravu, ponechává stranou jiné sociální poměry. v italské historiografii převládající představa jednotného italského státu jako jednoznačného pozitivu, že se v něm chce poukázat i na tendence, které byly k tomuto státu v opozici a zdůrazňuje se i nutnost přihlídnout k projevům regionalismu v italských dějinách.²² Nová syntéza italských dějin má tak automaticky vytvářet jakousi protiváhu proti koncepci Volpeho, která se plně prosadila ve fašistické Itálii. Metodologicky je na díle zajímavé to, že přejímá sice některé pojmy ze školy Annales (např. pojem struktury), že se je však snaží korigovat z hlediska politických dějin, a to v neposlední řadě prostřednictvím řady prvků převzatých z Gramsciho.

Přitom se přístup ke škole diferencuje a vedle směru Braudel-Febvre²³ se rozeznává kvantifikující směr Labrousse-Vilar. V podstatě se proti škole Annales namítá, že prostřednictvím „longue durée“ eliminuje z dějin revoluce a že osamostatňuje struktury ve vztahu k faktům. Analýzou šesti svazků *Storia d'Italia* by se dalo ukázat, že vliv školy Annales se projevil především v prvním svazku díla, v němž se zkoumají dlouhé struktury italských dějin a v němž se objasňuje úloha demografického a antropologického prvku; v ostatních máme spíše co dělat s kulturně-politickou historií, která je značně kriticky zaměřena proti politice vládnoucích italských tříd. Je zřejmé, že se zde pozitivně projevil vliv především Gramsciho. Podle některých historiků, kteří se zamýšlejí nad metodologickouází celého díla, podnítilo Gramsciho dílo k novému promyšlení italských dějin, při němž byl položen důraz na vlastní tradici italského risorgimenta a hlavně pak Gramsci pomáhá sloučit strukturální pojetí s vlastní historickou faktografií.²⁵ Někteří buržoazní historici vidí v této snaze jakousi paralelu k Maxu Weberovi, k jeho učení o ideálním typu. Gramsci se tak prezentuje jako představitel moderní sociologie, jako myslitel, který pochopil úlohu politické moci, jako kritik statistických metod, kritik nepolitických zobecnění v historii. Místo o strukturách lze ve smyslu Gramsciho mluvit o historickém bloku.

Přitom se buržoazní historici snaží Gramsciho zpříjemnit buržoaznímu vědomí s poukazem na to, že Gramsci znal marxismus pouze útržkovitě, že např. ponechal stranou tak důležitý problém jako je problém reifikace apod. Hlavní důraz pak italská historická komunita kladou na využití odkazu Gramsciho k dotvrzení aktualismu italské historiografie.

Vcelku tedy můžeme říci, že typické sloučení metod školy Annales

²² Caratteri originari e prospettive d'analisi, *Quaderni storici* 1974, s. 524 n.

²³ *La storia d'Italia* Einaudi e les Annales. Elementi di riflessioni, per un rapporto fra storiografia e società civile, *Quaderni storici* 1976, s. 728–758.

²⁴ Tamtéž, s. 724.

²⁵ Tamtéž, s. 737.

s prvky Gramsciho myšlení má pomoci ukázat více na vnitřní rozpory a nerovnoměrnost italských dějin, které starší italská buržoazní historiografie opomíjela.

Vedle školy *Annales* zaujímá současná italská historiografie kritický postoj i k jiným proudům současného ekonomicko-historického myšlení. Platí to v neposlední řadě i o americké *New Economic History*. Proti nové americké ekonomické historii se namítá, že má především sloužit k dotvrzení kontinuity amerických dějin,²⁶ k čemuž se právě v krajní míře používá statistických metod. Dále se ukazuje, že metody, jichž nová ekonomická historie používá, nemohou být použity na jiné poměry než právě americké a že je především třeba varovat před přenesením těchto metod na evropské dějiny. Maximálně může tedy v pojetí italských historiků nová ekonomická historie působit jako pomocná vědní disciplína. Nelze pak pominout ani fakt, že nová ekonomická historie může sloužit jako nástroj proti marxismu, o čemž koneckonců svědčí známé studie o historii amerických železnic.

II.

Vcelku tedy vidíme, že se přes některé nové aspekty italští historici tak lehce nevzdávají starší tradice a že tedy jako v málokteré historiografii působí v italské historiografii silně kontinuita. To, že italští buržoazní historici neopomenou tuto kontinuitu zdůraznit a že ji prakticky považují za pozitivum, má samozřejmě určitý politický podtext. Italský historik starověkých dějin A. Momigliano, působící v Anglii, hodnotil dokonce v šedesátých letech pozitivně tuto kontinuitu i pro období fašismu. Italští historici mohli právě pro ni vstoupit do poválečného období s připravenými problémy, které mohly být buď akceptovány anebo odmítnuty. Momigliano zdůvodňoval tuto kontinuitu tím, že většina italských historiků byla pod vlivem Croceho. Po válce se sice historický směr, vycházející z Croceho, vnitřně rozštěpil, někteří historici se dokonce dostali pod vliv školy *Annales*, avšak vcelku se tento vliv mohl projevit jen tím, že byla zeslabena filozofická orientace italské historiografie. Vedle školy *Annales* se projevil podle Momigliana i vliv marxismu, který mohl být recipován i historiky, kteří nestáli v řadách KPI.

Je pravda, že se dnes italští historici tohoto idylického pojetí nemohou plně přidržovat, ale přesto kontinuita italské historiografie je více méně faktem. Cézura nenastala ani na konci války a v období bezprostředně poválečném. Z nejnovějších historiků postihuje tento stav R. Moscati,

²⁶ L. C. Landberg, *La New Economic History negli Stati Uniti*, *Rassegna dei risultati*, *Quaderni storici* 1976, s. 382–401, M. Carmagnani, *Una visione deformata della schiavitù*, *tamtéž*, s. 445–460.

který ukazuje, že se sice r. 1943 oni historikové, kteří působili v období fašismu, na okamžik otráslí a skoro se dostali do duchovní krize, ale netrvalo dlouho, aby se tato generace mohla chopit starých principů, při čemž se mohla obohatit o nové impulsy. Ovšem znamená to i určité přecenění této generace historiků, přičítá-li se jí hned po válce kritický postoj k staršímu centralistickému státu, k vládnoucí třídě, která ztratila schopnost orientovat se v nové situaci.²⁸

Jedno je ovšem na těchto vývodech pravdivé: že totiž italští buržoazní historici, i ti, kteří byli úzce spjati s fašismem, neprovedli po r. 1945 očekávanou revizi svého skutečného pohledu na dějiny, nýbrž maximálně přeložili akcenty v hodnocení jednotlivých epoch. Skutečně Delio Cantimori, který může být považován za hlavního ideologa italské buržoazní historiografie po r. 1945, se sice příznačně zabýval revizí německého pojetí dějin, snaže se přitom oddělit italskou historiografii od německé. V tomto směru jsou např. příznačné Cantimoriho poznámky o historismu, které v r. 1945 publikoval v *Società*.²⁹ Cantimori podrobuje v tomto článku kritice vedoucího německého novorankovského historika meziválečného období Friedricha Meinecka, vytýkáje mu, že nahradil „občany“ „státními funkcionáři“, že propadl iracionalismu, že omylem označil historismus jako revoluci.³⁰ Meinecke omezil své pojetí dějin na vládnoucí třídu, kdežto v italské historiografii máme co činit se socialistickou tradicí. Kdežto v Německu se jednotliví historici a sociologové — Cantimori jmenuje při této příležitosti M. Webera a E. Troeltsche — snažili problematiku marxismu víceméně zmásti, mohl se v Itálii marxismus projevit pozitivněji, a to jak vlivem B. Croceho, tak italské právně-historické školy.³¹ Navíc pak Cantimori dokonce odvozuje řadu konkrétních Troeltschových poznatků přímo z italského historika, který později přešel na pozice fašismu, tj. Gioachima Volpeho.³² A Cantimori řadí např. Omodeovo pojetí historické metodologie výše než G. Droysenovo. Pokud jde o italskou historiografii, pak jí nadále Omodea vytýká, že vycházela jednostranně z idejí a nezkoumala souvislost těchto idejí se sociálním životem.³³

Pokud jde o M. Webera, který už v meziválečné Itálii vykonával značný vliv v italském dějepisectví — s dílem M. Webera seznamoval italskou veřejnost především E. Sestan — je nyní víceméně Cantimorim demaskován jako představitel německých univerzitních kruhů, které právě v jeho

²⁷ Arnaldo Momigliano, *Lo storicismo nel pensiero contemporaneo*, *Rivista storica italiana*, s. 161.

²⁸ Ruggiero Moscati, *La storiografia italiana del dopoguerra sul periodo 1815–1870 V: La storiografia italiana negli ultimi vent'anni*, *Atti del congresso nazionale di scienze storiche*, Milano 1970, s. 654–661.

²⁹ Delio Cantimori, *Appunti sullo storicismo*. V: *Studi di storia*, Einaudi 1959.

³⁰ Tamtéž, s. 13 n.

³¹ Tamtéž, s. 25 n.

³² Tamtéž, s. 56.

učení viděli zbraň proti socialismu.³⁴ Weber podle Cantimoriho nedokázal pochopit pravou podstatu imperialismu a mimoto operoval s neadekvátními pojmy (např. v samotném pojetí třídy).

Ze těmito vývody sledoval Cantimori vlastně snahu přesunout těžiště revize do Německa a chtěl ušetřit revize tradiční italskou historiografií, o tom svědčí nepřimo i jeho přednášky o německých interpretacích marxismu, které měl v letech bezprostředně poválečných a jež byly tiskem vydány až mnohem později. V těchto přednáškách se např. staví k Troeltschovi mnohem pozitivněji a považuje za klad, že propracoval dialektiku a aktivní moment ve vlastním historickém poznání. Navíc je pak pro Cantimoriho příznačné, že zdůvodňuje pozitivní ocenění těchto myslitelů prostřednictvím historismu a klade velký důraz na využití díla mladého Marxe,³⁵ a to, jak se sám vyjadřuje, proto, aby prostřednictvím interpretace mladého Marxe smířil jak stoupence, tak protivníky marxismu. V podstatě jde tedy v tomto případě o pokus rozšířit základnu tradiční historiografie o některé prvky marxismu.

Pro celkovou situaci italské buržoazní historiografie v prvních letech po válce jsou příznačné i Cantimoriho poznámky o vývoji italské historiografie v letech 1926—1951, které původně nebyly určeny do tisku.³⁶ Pro Cantimoriho je nyní příznačné, že se v nich snaží zdůraznit nutnost integrovat do dějin dělnické hnutí a zdůrazňuje dokonce význam studia marxismu pro mladou generaci historiků. Cantimori při této příležitosti opět zdůrazňuje marxistické tradice italské historiografie a tvrdí, že se italští historici přidrželi zvláště v *Nuova rivista storica* určitých prvků marxismu i v období fašismu.

Na druhé straně je ovšem příznačné, že Cantimori považuje vztah, který *Nuova rivista storica* zaujala k marxismu z hlediska současnosti za překonaný, a to proto, že autoři statí v *Nuova rivista storica* — míněn je na prvním místě C. Barbagallo — omezovali marxismus na ekonomický materialismus a sociologii. *Nuova rivista storica* tedy podle Cantimoriho vycházela více z Lorii než z Labricoly. Není tedy náhodné, že Cantimori již v této době vyzdvihuje odkaz Gramsciho, který podle něho v marxismu zdůraznil aktivní subjektivní prvek. Fakticky to ovšem znamená, že prostřednictvím některých prvků z Gramsciho, vytržených ze souvislosti, chce podpořit své někdejší idealistické východisko. Příznačné se staví kriticky k dílu ekonomického italského historika G. Luzzatta, vytýkáje mu, že se příliš soustřeďuje na ekonomické otázky a ponechává

³³ Tamtéž, s. 77.

³⁴ Delio Cantimori, tamtéž, s. 115 n.

³⁵ Tamtéž, s. 142 n.

³⁶ Delio Cantimori, *Note sugli studi storici in Italia dal 1926 al 1951 V: Storici e storia*, Torino 1971, s. 268—290.

³⁷ Tamtéž, s. 270.

stranou celek historického procesu. To je koneckonců i důvod toho, proč se mladší generace od Luzzatta odvrací.³⁷

V těchto poznámkách k italské historiografii, které byly koncipovány z hlediska vlastní sebereflexe, klade si též Cantimori otázku, jaký byl vlastně vztah italských historiků k fašismu a vedoucímu historiku fašistického období Gioacchina Volpemu a tvrdí, že není možno jednoznačně přijmout tézi, že fašismus představoval jen to, co bychom mohli nazvat nekulturou, kdežto vlastně celá italská kultura se v období fašismu vyvíjela v opozici vůči fašismu. Šlo jak známo o heslo, které mělo mimo jiné zdůvodnit alibismus italské buržoazní inteligence.

Konečně mezi italskými historiky nebylo tajemstvím, ale platilo spíše jako tabu, že vedoucí pováleční historici — na prvním místě F. Chabod — měli užší vztah k Gioacchinu Volpemu a že jeho Historickou školou „Scuola storica“ prošla celá generace tehdy mladých historiků. Cantimori, o kterém bylo obecně známo, že byl jen nominelním členem fašistické strany, ale že dokonce po určitou dobu psal ve smyslu fašistické ideologie, neměl rozhodně důvodu, aby pořizoval alibi jiným historikům. Tito historici nebyli, jak o sobě v období poválečném tvrdívali, pouhými editory — jak známo, chtěl Volpe vydat prameny k italským dějinám počínaje 16. stoletím — nýbrž podléhali Volpemu i v otázkách metodologických. Tito historici nebyli sice tak inspirováni Volpeho koncepcí mysticismu národa — zde tvořil výjimku hlavně Valsecchi — nýbrž sdíleli s ním především představu dějin jako dějin bez adjektiv, tedy představu dějin, které by obsáhly celý život; koncepce, která musela vyústit v iracionalismu.

Ruku v ruce s touto invektivou proti historikům, kteří se po r. 1943 probojovali na pozice antifašismu, jsme u Cantimoriho svědky snahy rehabilitovat samotného Volpeho. Předně metodologicky. Volpe nyní figuruje jako historik, který se svým totálním pojetím dějin chtěl vyvarovat jednostrannosti ekonomické historiografie a položil důraz na politickou historiografii, která měla umožnit celkový pohled na národní život.

Přitom je si Cantimori plně vědom důsledků Volpeho koncepce. Chtěla likvidovat pojem třídy, který byl typický pro ekonomicko-právní historiografii a nahradila pojem třídy pojmem národa. Na druhé straně ovšem zdůrazňuje, že celá Volpeho koncepce by nemohla vzniknout bez ekonomicko-právní historiografie. Navíc pak nebyl podle Cantimoriho ani Volpe fašistou. Podporoval např. Roselliho, který byl v předválečné době znám jako antifašista a navíc i jako žák antifašistického historika Gaetano Salveminiho.³⁸

Přitom je si Cantimori plně vědom toho, že po válce nebylo možno

³⁸ Tamtéž, s. 274.

bezprostředně na tradici Volpeho navázat. Volpe se nekritizoval, spíše se o něm mlčelo, i když se vědělo, že např. Federico Chabod Volpemu vděčil mnoha podněty ve své práci o italské zahraniční politice.

Prakticky se o Volpem mlčelo až do šedesátých let, pak byl Volpe jaksi znovuobjeven a používalo se ho jako protiváhy proti italské liberální historiografii. Leo Valiani např. tvrdí, že Volpe měl v hodnocení italského jednotného státu mnohem více pravdy než B. Croce.³⁹ Croce, který vycházel ve svém pojetí dějin z celkového pojetí svobody, která se prosazuje v dějinách, nebyl např. schopen pochopit vznik a výsledky italského socialistického hnutí. Hlavně pak nechtěl doznat, že italský jednotný stát byl pouze státem liberálním a že sabaudská dynastie koke-tovala s liberalismem jako s prostředkem boje proti Rakousko-Uhersku. Croce podle Valianiho nechtěl vidět egoismus vládnoucích tříd a nepochopil, že liberalismus v Itálii byl přímo vázán na zaostalost širokých mas.⁴⁰

Nelze popřít, že tato Valianiho kritika obsahuje mnoho správného. Ovšem u Valianiho slouží především jako prostředek k rehabilitaci Volpeho. Volpe podle Valianiho viděl — i když z pozic fašismu — nedostatky italského života a mohl tak analyzovat hlouběji společenské předpoklady italského sjednocení a dokázal, že se italský stát vyvíjel v protikladu k lidovým masám.

Přitom Valiani cudně zamlčuje, že u Volpeho šlo především o mocenské dějiny, že Volpe viděl podstatu dějin ve vzájemném boji jednotlivých národů a že pracoval s iracionalistickou kategorií nacionalismu. Valiani zamlčuje to, na co vlastně poukázal už Cantimori, že Volpe pracoval s pojmem elit a že podle něho bylo např. risorgimento jen dílem úzkých skupin.

Je nepopiratelné, že právě toto znovuobjevení Volpeho v šedesátých letech mohlo značně přispět k oživení konzervatismu v italské historiografii a mohlo být přímo využito proti Gramscimu. Valiani např. na základě této koncepce odmítá myšlenku jakéhokoliv jakobínského řešení italské situace s kterou vystoupil Gramsci pro počátek 19. stol. Konečně průrazněji s touto kritikou Gramscioho vystoupil již r. 1958 Rosario Romeo, který tvrdil, že by v důsledku jakobínské diktatury poklesla Itálie na úroveň agrární demokracie. V Romeově pojetí by mělo jakobínské řešení agrární otázky nepříznivé důsledky i pro Francii, kde zabraňovalo rozvoji kapitalismu v zemědělství a naopak posílilo hegemonii finančního kapitálu.

Jinak se ovšem italští historici hlásí i k jiným vzorům. Na první po-

³⁹ Leo Valiani. *La storiografia italiana del periodo 1870–1915*, s. 675–688.

⁴⁰ Tamtéž. s. 678.

⁴¹ Rosario Romeo. *Risorgimento e capitalismo*. Bari 1959. Rosario Villari. *Conservatori e democratici nell' Italia liberale*. Bari 1964. *Mezzogiorno e contadini nell' età moderna*. Bari 1977.

hled ovšem překvapuje, že v poválečných letech se italští historici poměrně málo dovolávali Croceho, ačkoliv je nutno vidět, že právě raný Croce podal jakýsi model pro to, jak je možno z hlediska buržoazní ideologie využívat i některých prvků marxismu. Ovšem fakticky byl Croceho vliv veliký, čímž je si možno vysvětlit, proč v letech po druhé světové válce nemohla být napsána kniha, která by se s Crocem kriticky vyrovnala! (Známý požadavek A. Gramsciho.)

Ovšem v poválečných letech u Chaboda, Cantimoriho a Garina se setkáváme se snahou význam Croceho historicky lokalizovat a tím i relativizovat. Uznává se, že croceanismus byl jistým způsobem vázán na fašismus, i když stál k němu v opozici.⁴² Proto Croce interpretoval i fašismus jednostranně, viděl v něm pouze jakýsi projev nemoci a popíral jeho vztahy k italské idealistické tradici. Podle D. Cantimoriho⁴³ byl Croce typickým reprezentantem liberální tradice, představitelem giolittismu, liberalismu, který se především musil bránit proti útokům zleva. Ovšem jeho dějiny Evropy tvořily jakýsi protipól proti nacionalistické ideologii, jež byla obsažena v dílech Volpeho. Ale příznačně teprve v sedmdesátých letech byla italská historiografie s to v této kritice Croceho dále. Tak se např. nyní Crocemu vytýká, že své pojetí svobody čerpal z období restauračního a přitom právě jím poměřoval další vývoj. Vytýká se mu, že nedovedl fašismus pochopit v souvislosti se staršími dějinami Itálie a viděl v něm jenom jakousi změť vědomí, občanské deprese či falešného entusiasmu.⁴⁴

I Croceho poměr k fašismu se nyní jeví v jiném světle a zdůrazňuje se, že Croceho poměr k fašismu nebyl zdaleka tak vyhraněný, jak se původně myslo a že Croce viděl dokonce ve dvacátých letech ve fašismu vhodný prostředek v boji proti levici,⁴⁵ prostředek politické stabilizace. Jako důkaz toho se uvádí, že Croce souhlasil se školskými reformami Gentileho.⁴⁶ To ovšem nic nemění na skutečnosti, že se nadále vidí v Crocem myslitel, který hájil liberalistické pojetí svobody v boji proti fašistické diktatuře, ovšem za předpokladu, že liberalismus chápal odděleně od demokracie.⁴⁷ Navíc se pak přiznává, že i po druhé světové válce byl vliv Croceho značný a mimo jiné ovlivnil i volbu témat u historiků, kteří se hlásili k marxismu.⁴⁸

Tak vlastně vznikla v italském myšlení jakási linie De Sanctis, Croce, Gramsci, což mělo negativní důsledek v tom, že se sám Gramsci podle Alberta Rosy — Rosa se sám hlásí k marxismu — redukoval na idealis-

⁴² Federico Chabod, *Le lezioni del metodo storico*, Bari 1969, s. 258.

⁴³ Dello Cantimori, *Storia e storiografia*. V: Benedetto Croce, *Storici e storia*, s. 399 n.

⁴⁴ *Storia d'Italia* IV₂, Torino 1975, s. 1530–1535.

⁴⁵ Tamtéž, s. 1366.

⁴⁶ Tamtéž, s. 1369.

⁴⁷ Tamtéž, s. 1369.

⁴⁸ Tamtéž, s. 596.

tické komponenty,⁴⁹ komponenty, které sice nelze popřít, ale již rozhodně u Gramsciho nepřevažují.

Tento kritický poměr ke Crocemu, jehož jsme svědky v posledních letech, byl mimo jiné vyvolán i tím, že se v šedesátých letech objevila ona tradice buržoazní historiografie, která byla novoidealisticky zaměřenými historiky poválečného období — máme na mysli hlavně Cantimoriho a Chaboda — jaksi zatlačeno do pozadí, tj. tradice Carla Cattanea, Caetana Salveminiho, Corrada Barbagalla a Gina Luzzata, která byla víceméně orientována proti Crocemu.

Můžeme říci, že v italské buržoazní historiografii probíhá v současné době oživení zájmu o pozitivistickou historiografii. Tak se např. vidí z hlediska přítomnosti v Carlu Cattaneovi, jehož dílo bylo vládnoucím novoidealistickým směrem — Croce, Gentile — degradováno, nejvýznamnější myslitel italského risorgimenta, analytik buržoazní společnosti, který se snažil historicky zdůvodnit úlohu buržoazie,⁵⁰ historik, který pozitivně využil výsledků buržoazní francouzské historiografie období restaurace, tedy především děl Thierryho, Guizota. Dále je Cattaneo i kladně hodnocen proto, že se stavěl proti převaze jednotného italského státu, v němž byly dány předpoklady pro fašismus a zastával stanovisko jakési italské federace — jeví se pak i jako jakýsi předchůdce evropské federace.⁵¹

Konečně byl Cattaneo i zastáncem ideje světových dějin, snažil se pochopit i vývojové dějiny mimoevropských národů a zařadil do svého historického obrazu i Čínu, Mexiko a Indii.⁵²

Ve srovnání s historiky 19. a 20. století, kteří se orientovali především na italské dějiny, byl Cattaneo historikem skutečně univerzálním.⁵³ Navíc pak platí Cattaneo v Itálii i za zakladatele jakési psychologie národů. Vším tím patří Cattaneo jak do okruhu pozitivismu, tak do okruhu osvícenství.⁵⁵

Je zřejmé, že se toto Cattaneovo pojetí historie vyznačuje řadou idealistických rysů a proto historici, kteří i vycházejí z marxismu, poukazují i meze Cattaneova myšlení. Tak např. zdůrazňuje Umberto Pucci ve stati, jež vyšla v *Studi storici*, že Cattaneo úlohu buržoazie příliš idealizoval a úlohu soukromého vlastnictví dokonce spiritalizoval; vida v kapitalistické společnosti harmonii zájmů. Mimoto Cattaneo redukoval dějiny na dějiny vládnoucích tříd.⁵⁶ Ne náhodně se pak vidí přímá spojitost mezi Cattaneem a Gaetanem Salveminim.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ U. Pucci, Carlo Cattaneo storico e ideologo della borghesia, *Studi storici* 1970, s. 704 n.

⁵¹ N. Bobbio, Una filosofia militante, *Studi di Carlo Cattaneo*, Torino 1972, s. VIII.

⁵² Tamtéž, s. 19.

⁵³ Tamtéž, s. 115.

⁵⁴ Tamtéž, s. 116.

⁵⁵ Tamtéž, s. VII–IX.

⁵⁶ U. Pucci, s. 707–711.

⁵⁷ Ernst Sestan, Salvemini storico e maestro, *Rivista storica italiana* 1958, s. 5–43.

Nebylo náhodné, že k důkladnějšímu pozitivnějšímu zhodnocení Salveminiho přistoupila italská historiografie až koncem padesátých let ve stati Ernesta Sestana, a to přesto, že se Salveminimu po druhé světové válce vzdával hold za to, že stál důsledně na protifašistických pozicích a proto se tehdy vládnoucí směr italské buržoazní historiografie o Salveminim zmiňoval pouze okrajově. Ze Sestanovy studie se dá velmi dobře odvodit, proč nyní vzniká tento zájem o Salveminiho i z metodologických důvodů. Předně se dá prokázat, že Salvemini byl ve svém mládí ovlivněn marxismem, a že se o aplikaci byť jen některých zásad marxismu pokusil i ve své nejvýznamnější práci o magnátech a popolánech ve Florencii (*Magnati e popolani in Firenze dal 1280—1293*). Marxismus mu byl přitom zprostředkován jednak četbou samotného Marxe, jednak i četbou Labrioly, že však šlo o využití jen některých prvků marxismu — např. že právní poměry jsou podmíněny poměry ekonomickými, které měly být jaksi začleněny do celkového rámce buržoazní ideologie — o tom koneckonců podle Sestana svědčí sám fakt, že Salvemini prostřednictvím některých pouček marxismu zdůvodňoval především vládu měšťanstva v italských městech.⁵⁸

Na druhé straně nutno vidět, že Salvemini přiřkl určitou pozitivní úlohu i sociálním bojům, pojímaje je někdy dokonce jako boj třídní. I když je tato Salveminiho koncepce poznamenána určitým fatalismem, znamená pokrok ve srovnání se starší italskou historiografií, která vycházela z vnitřního zápasu románského a germánského prvku a z pojetí třídních bojů, které se v italské historiografii ustálilo pod vlivem Machiavelliho. Právě zde je možno zaregistrovat pozitivní Labriolův vliv.⁵⁹

Jinak však ani Sestan neopomene zdůraznit, že se Salveminiho koncepce odlišovala i v této práci od revolučního marxismu určitým relativismem a koneckonců i důrazem na historický portrét, a takovým pojetím historických skupin, které mohlo později vyústit v teorii elit.⁶⁰

Konečně je nutno poznamenat, že Salvemini velmi záhy tyto pozice opouští v okamžiku, kdy se počíná obracet k tématice moderních dějin, a nebylo náhodné, že právě v tomto okamžiku počal zdůrazňovat význam Carla Cattanea. Vliv pozitivismu se u Salveminiho projevil i v jakési biologizaci vlastního historického procesu a v návratu k historickému konkrétismu, jímž tzv. demystifikuje revoluci.⁶¹ Ne náhodně ukončil svou práci o Francouzské revoluci 20. VIII. 1792, ignoruje tak celé období jakobínské diktatury.

To, že Salvemini podporoval reformismus Turatiho a skončil na pozicích italského imperialismu, vedlo ovšem levě orientované historiky

⁵⁸ Tamtéž, s. 10.

⁵⁹ Tamtéž, s. 17.

⁶⁰ Tamtéž, s. 17.

⁶¹ Tamtéž, s. 26.

k zásadnější kritice Salveminiho. Tak Alberto Rosa, který vychází z marxistických pozic, ukazuje, že Salvemini v mnohém nepřekonal antidemokratismus a antisocialismus, který byl tehdy typický pro italskou inteligenci.⁶² Bez zajímavosti není ani to, že se dnes poměrně málo uvádějí i Salveminiho práce zaměřené proti fašismu, spíše se zdůrazňuje určitá aktuálnost pozdějších metodologických statí, především jeho studie *Historie jako věda*.⁶³ Je zřejmé, že Salvemini chápal metodologii historie šřeji než v jeho době činila historiografie orientovaná idiograficky a že dokonce mluvil o jakémsi podřazeném postavení historie vůči sociologii. Kdežto historie pouze sbírá fakta, pak je sociologie zobecňuje a navíc hledá i sociální zákonitosti, které nám připomínají historické zákonitosti fyziky.

Současní buržoazní italští historici vidí v Salveminim jakýsi italský předobraz pojetí, které se prosadilo ve škole Annales. Navíc je jim pak Salvemini sympatický tím, že se jednoznačně nestaví za kolektivistické dějepisectví a že koneckonců odmítal totální sociologizaci historie a že v podstatě — zvláště ve svém americkém období — stanul na pozicích historického prezentismu, který je vlastně paralelní k aktualismu italské historiografie.⁶⁵

Ze statí Sestanovy, který radikálně odmítal metody školy Annales, vyplývá, že se v metodologii Salveminiho vidí prostředek, jímž se italská historiografie může bránit proti novým tendencím v historiografii. Pro tyto účely mohlo být v šedesátých letech využito i dílo italského historika hospodářských dějin Gino Luzzatta. Přitom přichází italským historikům vhod, že Luzzato zaujal v devadesátých letech mnohem pozitivnější vztah k německému pozitivisticky orientovanému historiku K. Lamprechtovi než většina novorankovskky orientovaných německých historiků.⁶⁶ Luzzato spojoval totiž vystoupení Lamprechta s demokratickým ovzduším devadesátých let; jde přitom o zjištění, které je při nejmenším jednostranné. A právě tomuto demokratickému ovzduší připisuje Luzzatto i vznik nových sociálně vědních disciplín, na prvním místě sociální psychologie, kterou by se měla oživit vlastní historiografie. Smysl toho byl jasný: šlo o to, aby se dějiny jednotlivců nahradily studiem celých sociálních skupin. Tak má být tedy překonána tradiční historiografie, která ignorovala podstatná odvětví historického dění.⁶⁷ Luzzatto je tedy přesvědčen, že jedním z hlavních úkolů je vysvětlení vlastního pohybu společenských mas, aniž se ovšem při tom ignoruje historie jednotlivců, aniž se opustí metoda historického vyprávění a nahradí se údaji statistickými,⁶⁸

⁶² *Storia d'Italia* IV₂ 1360.

⁶³ E. Sestan, s. 36.

⁶⁴ E. Sestan, s. 37.

⁶⁵ E. Sestan, s. 38.

⁶⁶ G. Luzzatto, *Storia individuale e storia sociale*. V: *Per una storia economica d'Italia*, Bari 1967, s. 57 n.

⁶⁷ Tamtéž, s. 60.

⁶⁸ Tamtéž, s. 68.

neboť sám statistický přístup pracuje s fakty, jež jsou podávána bez vnitřní souvislosti.⁶⁹ Přitom je příznačné, že se Luzzatto při této příležitosti odvolává na Marxe a hlavně že využívá revizionistických interpretů marxismu, kteří prý na rozdíl od staršího ekonomického marxismu více akcentují sociální a morální lidské kvality.

Vycházejí z pouček sociální psychologie, které v té době razil Gumpowicz, Luzzatto tvrdí, že na počátku lidských dějin neexistovala vlastní lidská individualita, která je produktem až dalšího diferencovaného vývoje, kdy lidská individualita může aktivně zasahovat do společenského dění.⁷⁰ Je zřejmé, že Luzzatto chtěl takto spojit individualistické a kolektivní pojetí dějin. A právě v tomto mu vedle Guizota a Lacomba mohl jako vzor sloužit i K. Lamprecht, u něhož zdůraňuje zvláště psychologickou a sociálně psychologickou metodu, snahu vysvětlit psychologicko-historické jevy pomocí kauzality a použitím statistiky jako důležitého poznávacího prostředku.⁷¹ Lamprechtovi ovšem vytýká, že nechce přiznat vliv, který na něj měl Marx a dochází k závěru, že Lamprechtovo pojetí dějin nebylo zdaleka tak revoluční, jak se domnívali novorankovští historici a že Lamprecht pojal pouze širěji vlastní pole historie než oni. Pro Luzzatta je dále příznačné, že se v ocenění Lamprechta nejvíce přibližuje Otto Hintzemu, který prostřednictvím typologie usiloval o spojení kolektivního a individuálního prvku a že se do rámce německého ekonomického myšlení snaží zahrnout i Marxe, přičemž otupuje revoluční ostří Marxova myšlení. Podle něho není vlastně podstatného rozdílu mezi Kniesem, Schmollerem na straně jedné a Marxem na straně druhé.

Eklekticismu, který byl charakteristický pro jeho státě z počátku století, se Luzzatto nezbavil ani ve svých pozdějších pracích — rozdíl je ovšem v tom, že nyní činí více koncesí francouzské a americké ekonomické historiografii,⁷⁴ aniž ovšem přijímá modely této historiografie v úplnosti. Naopak tvrdí, že konstrukce této historiografie musí být zdůvodněny historiky. Jedině tak je možno zabránit naturalizaci vlastního historického procesu. Z tohoto hlediska kritizuje např. učení konjunktur a cyklů, s nímž vystoupil Labrousse a vyzdvihuje prioritu italského historického myšlení, které neodtrhovalo vlastní ekonomii od historie.⁷⁵ Pro Luzzatta je dále příznačné, že doporučuje, aby se ekonomická historiografie chápala jako celek a aby mimo jiné do ní byla pojata i historie vlastních politických idejí. Luzzatto sice připouští specializaci v rámci takto pojaté historie, tvrdí ovšem, že je nutné tyto jednostrannosti překlenout celko-

⁶⁹ Tamtéž, s. 69.

⁷⁰ Tamtéž, s. 70.

⁷¹ Tamtéž, s. 87–78.

⁷² Tamtéž, s. 72.

⁷³ Tamtéž, s. 77 n.

⁷⁴ Luzzatto, *Economisti storici e storici economisti*, *Per una storia economica d'Italia*, s. 11 n.

⁷⁵ Tamtéž, s. 123–129.

vou syntézou a pleduje pro začlenění ekonomických dějin do dějin stát-
ních.⁷⁶

V posledním desetiletí došlo i k oživení zájmu o Corrada Barbagalla. Barbagallovi se nyní přičítá mnohem větší význam než by byla ochotna přičknout vedoucí neoidealisticky orientovaná poválečná vedoucí garnitura (Cantimori, Chabod), která jej záměrně redukovala do parametrů Nuova rivista storica. Je tedy možno spojit tento zájem o Barbagalla i s potřebou kritiky tohoto neoidealistického směru — nezapomeňme, že Barbagallo již v období meziválečném proslul jako kritik croceovscky orientované historiografie. Mimoto proslul Barbagallo i tím, že byl orientován vysloveně protifašisticky a že i v období fašistického teroru otiskl v Nuova rivista storica řadu kritických statí a že se mimo jiné ani v této době nevzdal pozitivního ocenění marxismu, o čemž koneckonců svědčí i jeho stať o historickém materialismu, která vyšla v Nuova rivista storica v r. 1924, v níž se setkáme s pozitivním oceněním historického materialismu. Ani tuto stať nelze samozřejmě považovat za plně marxistickou, ovšem na druhé straně nelze pominout skutečnost, že Barbagallo viděl v marxismu model, pomocí něhož je možno interpretovat historický proces.

Mimoto je dnes mezi italskými historiky rozšířeno mínění, že Nuova rivista storica úzce souvisela s italským socialistickým hnutím. Italští historici se přitom dovolávají skutečnosti, že do ní přispíval jak Salvemini tak Roselli. Navíc se pak Nuova rivista storica srovnává s Revue de synthèse historique. Italští historici se při tomto tvrzení mohou dovolávat i výroku Henri Berra.

Je zřejmé, že v obou případech jde o nadhodnocení časopisu; po bližší analýze se totiž ukázalo, že v Nuova rivista storica měly převahu stati tradiční historiografie a že orientace na sociologii nepřekročila vcelku počáteční stadium. Jasně ovšem je, že Nuova rivista storica vystupovala s kritikou německého historismu a to především s kritikou jeho požadavku, aby se pracovalo po výtece s tradičními prameny. Přes určitá pozitiva nelze ovšem nevidět, že se ani Nuova rivista storica nevyvarovala „aktualismu“, který byl příznačný pro italskou historiografii a který ji spojoval — přes parciální kritiku — s historickou koncepcí B. Croceho.

O jasném tradicionalismu v duchu italské historiografie svědčí i to, že např. Barbagallo kritizoval koncepci H. Berra, že odtrhuje zákonitosti od jednotlivých faktů, a že izoluje fakta od jejich účinků.⁸⁰ Právě tímto po-

⁷⁶ Per un programma di lavoro, *Per una storia economica d'Italia*, s. 81 n.

⁷⁷ C. Barbagallo, *Che cosa è il materialismo storico*, Nuova rivista storica 1924, s. 573 n.

⁷⁸ Srovnej Nello Roselli, *La prima Internazionale e la crisi del mazzinianismo*, tamtéž, 1924, s. 74–83.

⁷⁹ H. Berr, *Revue de synthèse historique* 1919, s. 25.

⁸⁰ *Cinquant'anni*, Nuova rivista storica 1967, s. 1–14.

jetím se vlastně Barbagallo přiblížil Crocemu. Ovšem právě pro italskou historiografii sedmdesátých let je příznačné, že zdůrazňuje opačnou tendenci, tj. vlastní rozdíly mezi Barbagallem a Crocem. Tak např. doznává M. Lepori, že Barbagallo oslabil sice v porovnání s Cicottim materialistické jádro historického materialismu, ovšem že na druhé straně neviděl v marxismu pouhý prostředek interpretace, jak činili současní revizionisté, nýbrž viděl jej přímo jako komplex vůdčích idejí. V tomto smyslu je možno podle Leporiho v Barbagallovi vidět jakéhosi předchůdce Gramsciho.⁸² Francesco Battista vidí pak v Barbagallovi dokonce většího marxistu než byl Labriola, a to proto, že Labriola se nedovedl osvobodit od tradic hegelovského myšlení. Navíc pak Barbagallo rozpracoval učení o společenských formacích, které se řídí vlastními zákonitostmi.⁸³

Na základě našich rozborů můžeme tedy dojít k závěru, že zvýšený zájem o Salveminiho, Barbagalla, celou tradici Nouva rivista storica a marxismu Ferrera a Cicottiho má sloužit jako důkaz toho, že v Itálii existovalo dějepiscectví, které se vyvinulo jak v protikladu k oficiální fašistické historiografii, tak i k tradicím croceanismu. Navíc je pak jasná tendence ukázat, že italská historiografie obsahovala již dříve koncepce, které se v jiných historiografiích objevují až později. Italské historiografii nebyl cizí marxismus a sociologie; byla sice převážně historiografií politickou, ovšem na rozdíl od politické historiografie ostatních národů vycházela ze širší základny. Nepopírala úlohu vlastních historických zákonitostí, trvala však na požadavku, že vlastní zákonitosti je nutno sloučit se samotnými fakty a hlavně pak jednotlivé postupy, např. statistické, neabsolutizovala. Proto odmítala i požadavek úplné sociologizace historie.

Bylo pro ni příznačné, že pro tyto účely využívala i určitých prvků marxismu, ovšem dodejme také, že vytrženy ze souvislosti měly spíše sloužit buržoazii než proletariátu. Ukazuje se tak, že italské historiografii příslušelo jakési prvenství ve vývoji světové historiografie a že nebylo náhodné, že vedle Croceho, který marxismus nahradil novoidealismem, existuje v italské historiografii tradice, vycházející ze sociologie a marxismu, která už mnohem dříve přizpůsobila italskou historiografii moderním požadavkům. Itálie se sice nemůže v důsledku panství novoidealismu dovolávat velkých tradic pozitivismu. Ovšem v současné době je zřejmé, že pro současnou buržoazní historiografii je tento pozitivismus aktuálnější než neoidealismus, který reflektoval z buržoazních pozic dobu Giollittiho a který po r. 1945 vlastně zabránil revizi italských dějin.

Po tom, co jsme prozatím konstatovali, nepřekvapuje, že teprve až v sedmdesátých letech se mohly objevit práce s tematikou, která v ital-

⁸¹ E. Lepori, *Economica antica e storlografia moderna, Ricerche storiche ed economiche in memoria di Corrado Barbagallo a cura di Luigi Rosa, I., Napoli 1970 s. 5.*

⁸² Tamtéž s. 7 n.

⁸³ F. Battista, *Storia economica e condizionamento sociale in Corrado Barbagallo, I., s. 37–115.*

ské buržoazní historiografii platila víceméně jako tabu, tj. práce analyzující skutečný vztah italské vládnoucí třídy a kultury k fašismu. To koneckonců uznává i levicově orientovaný kulturní historik Eugenio Garin.⁸⁴ Doposud jsme podle něho měli nejspíše co činit s morálním odsouzením fašismu, které nepřekročilo rámeček propagandy, kde se např. tvrdilo, že fašismus představoval negaci kultury a že vlastní italská kultura nebyla vlastně fašismem dotčena, nebo že fašismus představoval skvrnu na italské kultuře.⁸⁵

Je zřejmé, že se za těmito Garinovými vývody tají i přímý útok proti ideologii, která vzešla z italského odboje; v tom je nutno hledat i smysl Garinova boje proti „moralismu“. Na druhé straně ovšem Garin přiznává větší podíl fašismu na utváření italské kultury, odmítaje ovšem tezi, že by fašismus podřídil tuto kulturu úplně. Existovaly podle něho různé postoje k fašismu a navíc v samotném fašismu byly dány předpoklady pro jeho vnitřní rozklad. Vcelku je ovšem zřejmé, že Garin chce celkovou problematiku fašismu zhistorizovat a tím jí vlastně ulomit i ostří.

K tomu nutno přičíst i určité změny v celkovém hodnocení fašismu. Pro starší historiografii bylo směrodatné stanovisko Chabodovo, podle něhož fašismus představoval jakýsi projev diskontinuity v italském politickém životě; vládnoucí složky v něm původně viděly pouze nástroj, jímž chtěl obnovit staré poměry, ale fašistické hnutí se jim jaksi vymklo z rukou. V tom je nepochybně podle Chaboda jejich vina. Ovšem na druhé straně připadaly tradičním silám nadále rozhodující klíčové pozice ve státě,⁸⁷ neboť se mohly uplatnit nadále především ve státní byrokracii. Naproti tomu vidí dnes Guido Guazza ve fašismu přímo produkt vládnoucích tříd. Fašismus by podle něho nebyl možný bez podpory velkého průmyslu a velkostatkářů.⁸⁸

I z tohoto hlediska je pojímán v novém světle vztah italské buržoazní inteligence k fašismu. Mnohem konkrétněji než je tomu u Garina prokazuje se tzv. její konsensus, přičemž, jak vyplývá ze studie Bobbiovy, se zdůrazňuje především i modus vivendi s fašismem, který byl nastolen mezi fašistickým státem a buržoazní inteligencí, která se bezprostředně k fašismu nehlásila. Konkrétním počinem, jímž fašistický stát chtěl dosáhnout tohoto konsenzu, byla např. edice Italské encyklopedie, jež mi-

⁸⁴ L. del Pane, *La polemica su Marx e le origini del neoidealismo*, *Rassegna economica* 1968, s. 25n.

⁸⁵ E. Garin, *Intellettuai italiani nel secolo XX*, Roma 1974, s. VIII.

⁸⁶ Tamtéž, s. 9–10.

⁸⁷ Tamtéž, s. XIII.

⁸⁸ F. Chabod, *L'Italia contemporanea 1918–1948*, Torino 1968, s. 69 n.

⁸⁹ *Fascismo e società italiana* a cura di Guido Guazza, Torino 1973, s. 11.

G. Guazza, *Resistenza e storia d'Italia, Problemi e ipotesi di ricerca*, Milano 1976.

⁹⁰ N. Bobbio *La culture e il fascismo. Fascismo e società italiana*, s. 211.

⁹¹ G. Turi, *Il progetto dell'Enciclopedia italiana, Organizzazione di consenso fra gli intellettuali*, *Studi storici* 1972, s. 93–152.

moto měla přispět k vytvoření jakési elitní kultury.⁸⁹ Ukazuje se, že její celkový plán vznikl již v r. 1922, tedy prakticky v období před fašistickým převzetím moci.⁹⁰ V uvedeném čtvrtém svazku *Storia d'Italia* se kolaborace italské inteligence (rozumí se buržoazní inteligence) zdůvodňuje snahou udržet tradice liberální kultury.⁹¹

Nelze popřít, že skutečnost, že se fašismus dovolával národního dědictví, že se zmocnil tradice mazziniovské a tradice risorgimenta, je možno interpretovat jako jakousi koncesi fašismu tradičním vládnoucím třídám, které pomohly fašismu do sedla. Z tohoto hlediska nutno chápat i rozdíl, který se činí mezi fašistickým hnutím a fašistickým státem, i to, že se chválí italští nacionalisté, kteří dovedli pod heslem, že se fašismus stal státem, značně oslabit původní fašistický squadristus.⁹² I Alberto Rosa se snaží dokázat, že v podstatě nešlo jen o záležitost politického dirigismu, nýbrž že rozhodující úlohu sehrály instituce anebo řekněme přímo instituty, jež byly přejaty anebo jejich plány pocházely z předfašistického období a mohly tedy i v období fašistické diktatury vykonat něco pozitivního.⁹³

Vcelku tedy vidíme, že i nové levicově orientované koncepce se v mnohém neliší od koncepce Chabodovy — nové jest, že se snaží objasnit jako mezičlánek otázku úlohy institucí za fašismu.

Pozitivně je pak nutno hodnotit, že nová levicově orientovaná historiografie odhaluje vztah fašismu a buržoazní inteligence i na základě činnosti jednotlivých osobností.⁹⁴ Tak např. Delio Cantimori, který, jak jsme již uvedli, sehrál v poválečném období v italské buržoazní historiografii rozhodující úlohu, není již prezentován jako intelektuál, který od fašismu přejal pouze některé rysy, nýbrž spíše jako ideolog fašistického státu a fašistického korporativismu, který se snažil fašismus přikrášlit kulturně-historickými kategoriemi. Tak Cantimori viděl podle Cilibertiho ve fašismu především revoluci státu a ne náhodně sympatizoval s radikálně pravicovými ideologiemi výmarské republiky.

Tato studie se odlišuje ovšem podstatně od těch, které vycházejí přímo z apologie fašismu či fašistických intelektuálů. Tak např. Giorgio de Giovanni⁹⁵ neidealizuje jen první spisy Gioachina Volpeho, které byly ovlivněny právně-metodologickou metodologií, nýbrž plně akceptuje i ony Volpeho ideje, v nichž se přihlásil k italskému fašistickému státu. Tak např. plně akceptuje Volpeho myšlenku, že podstata historického procesu spočívá ve vzájemném boji jednotlivých národů a i Volpeho útoky proti

⁸⁹ *Storia d'Italia* IV₂, s. 1416.

⁹² G. Gentile, *Che cosa è il fascismo*, Firenze 1923, s. 9–29.

⁹³ *Storia d'Italia* IV, *Dall'unità a oggi*, 1976, s. 2174.

⁹⁴ M. Ciliberti, *Intelletuali e fascismo*, Bari 1977, s. 9–29.

Tato kniha jde dále než Giovanni Niccoli, Cantimori, *La ricerca di una nuova critica storiografica*, Torino, 1970.

⁹⁵ Giorgio di Giovanni, *Il realismo storico di Goachino Volpe*, Roma 1974.

demokracii. S otevřenou apologií fašismu se pak setkáváme i ve spisech hlavního italského experta na Mussoliniho Renzo de Felice.⁹⁶ Felice, který své závěry shrnul v jakémsi interview o fašismu (Intervista sul fascismo), opírá se vcelku o Cantimoriho tézi, že je třeba fašismus chápat historicky, přičemž sřává historické hledisko do protikladu proti generalizování a moralizování.⁹⁷ Činí tak úmyslně, ježto chce setřít rozdíly mezi fašismem, a antifašismem, mezi fašismem a demokracií.⁹⁸ S tím souvisí, že uvádí fašismus do souvislosti s demokratickými hnutími a považuje jej za produkt maloburžoazních vrstev a zbavuje tak vládnoucí třídy buržoazii a velkostatkáře odpovědnosti za fašismus. Tyto třídy chtěly využít fašismu jen k stabilizaci svého panství⁹⁹ — Felice pak chválí i mírovou politiku italského fašismu a snaží se dokázat, že italský fašismus nepředstavoval žádné nebezpečí pro Evropu. Mussoliniho poměr k nacismu byl až do r. 1938 odmítavý a jeho chyba byla v tom, že po r. 1938 svůj poměr k Hitlerovi změnil a zatáhl Itálii do druhé světové války.¹⁰⁰ Tyto výtky Renzo da Felice mají ovšem mít aktuální význam. Fašismus podle Feliceho definitivně patří minulosti a proto současné teroristické režimy nemohou být označeny a diskvalifikovány jako fašistické. Ani frankismus nebyl tedy v očích Feliceho fašismem.

Je pravda, že tato vysloveně pravicová koncepce fašismu narazila na odpor mezi italskými historiky, kteří nechtějí úplně absolutizovat rozdíly mezi italským a německým fašismem. Ovšem nedostatkem těchto kritických námitek je, že se zaměřují na jednotlivé Feliceho vývody a ponechávají stranou ideologický podtext celé koncepce.

Z toho, co jsme uvedli, je zřejmé, že dnešní metodologické spory, které se vedou v italské buržoazní historiografii, mají hlubší pozadí a že se v nich projevují především i vnitřní proměny, jimiž prošla italská společnost po r. 1945. Přitom je zřejmé, že vnitřní diferenciacie této italské historiografie byla ztížena tím, že se stěží byla schopna osvobodit od tradiční metodologické základny, k níž se propracovala v posledních osmdesáti letech. Ukázalo se, že pro vývoj italské buržoazní historiografie bylo typické, že neprošla stadiem vlastní kritiky starších historických koncepcí, a že tzv. revize se nanejvýš uskutečnila jako převzetí některých prvků z Gramsciho. Místo k revizi došlo tedy spíše k přesunutí akcentů, čímž prakticky mohla být zachráněna jak starší problematika, tak i její řešení. To se týká především oněch buržoazních historiků, kteří byli v období mezi dvěma válkami ovlivněni Volpem, Gentilem anebo Crocem.

Bylo jistě velkým pozitivem levicově orientovaných historiků, že objevili nové stránky italských dějin, které byly doposud historiografií, vy-

⁹⁶ R. de Felice, *Intervista sul fascismo*, Bari 1975.

⁹⁷ *Tamtéž*, s. 20.

⁹⁸ *Tamtéž*, s. 11 n.

⁹⁹ *Tamtéž*, s. 49–51.

¹⁰⁰ *Tamtéž*, s. 51 n.

cházející z Volpeho a Croceho, ignorovány. Týká se to jak problematiky dělnického hnutí, tak nového řešení vzniku a funkce jednotného italského státu; souvisí to i s otázkou připojení italského jihu k tomuto státu. Italští historici se pak jasně diferencují podle toho, jaký poměr zaujímají ke Gramsciho myšlence jakobínského řešení agrární otázky v Itálii. Na druhé straně je nutno vidět, že Gramsci je jimi přijímán pouze v jednotlivých problémech a že kategorie, jichž používal, byly italskou buržoazní historiografií uvedeny do jiných, často vysloveně nemarxistických souvislostí. To ovšem platí i o některých historících, kteří se hlásí k marxismu a dokonce jsou členy KPI.

Pro jednotlivé směry italské historiografie je typické, že zůstala přese všechno dones historiografií politickou. Je ovšem nutno podotknout, že politický moment se chápe v italské historiografii širěji než tomu bylo v německé novorankovské historiografii a zvláště levicově orientovaní italští historici mluví v tomto směru o nutnosti použít v politických dějinách politické sociologie, jež by vycházela z Gramsciho zásad. Toto stanovisko koneckonců obhajují i historici, kteří se seskupili kolem časopisu *Quaderni storici*. V mnohém koincidují tyto tendence i s posledním vývojem školy *Annales*, kde jde též o to, aby se politické dějiny opět dostaly do historie. Ovšem s tím rozdílem, že škole *Annales* chybí Gramsciho tradice.

¹⁰¹ Viz *Espresso* 28. VI. 1975, s. 58, kde je uveřejněna příslušná kritika Procacciho.